

“TURKIY XALOLAR FOLKLORINING OIYOSIY O'RGANILISHI MASALALARI”

mavzusida xalqaro ilmiy-nazariy anjuman

ALISHER NAVOIYNING MILLIY RUH VA TURKIY TILGA DOIR KONSEPTUAL QARASHLARI

Nurboy JABBOROV,

*ToshDO‘TAU O‘zbek adabiyoti tarixi va matnshunoslik kafedrasini mudiri,
filologiya fanlari doktori, professor
nurboyjabborov1966@gmail.com*

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15290977>

Annotatsiya. Maqolada buyuk shoir va mutafakkir Alisher Navoiyning turkiy millat sha'ni-sharafini yuksaltirish, turkiy tilning adabiy til sifatidagi nufuzi baland bo'lishini ta'minlash yo'lidagi qizg'in faoliyati tadqiq qilingan. Buyuk mutafakkirning ota va pir maqomda ko'rgan Sayyid Hasan Ardasheriga 1465 yili yozgan she'riy maktubi turkiy ruhiyat ifodasi nuqtai nazaridan tahlilga tortilgan. Ushbu maktub she'riy vazn, badiiy tasvir vositalari va poetik mazmun uyg'unligi jihatidan tahlil etilib, unda ulug' shoirning turkiy tilning yuksak maqomini ta'minlash uchun kurash maydoniga kirishi aks etgani aniqlangan. “Muhokamat ul-lug'atayn” turkiy tildagi forsiyda bo'lmagan xususiyatlar jihatidan tadqiq qilinib, ilmiy-nazariy xulosalar chiqarilgan.

Kalit so'zlar: turkiy til, millat, turkiy ruhiyat, she'riy maktub, vazn, til xususiyatlari, tahlil.

Аннотация. В статье исследуется активная деятельность великого поэта и мыслителя Алишера Навои по возвышению чести тюркского языка и обеспечению высокого престижа тюркского языка как литературного языка. С точки зрения выражения тюркского духа анализируется поэтическое письмо великого мыслителя Сайиду Хасану Ардашери, которого он считал отцом и духовным наставником, написанное в 1465 году. Это письмо было проанализировано с точки зрения гармонии стихотворной метрики, художественных средств изображения и поэтического содержания и установлено, что оно отражает выход великого поэта на арену борьбы за обеспечение высокого статуса тюркского языка. «Мухокамат ул-лугатайн» был изучен с точки зрения особенностей тюркского языка, которых нет в персидском, и сделаны научно-теоретические выводы.

Ключевые слова: тюркский язык, natsiya, тюркский дух, поэтическое письмо, метрика, особенности языка, анализ.

Abstract. The article examines the great poet Alisher Navoi's intense work to raise the honor of the Turkish nation and ensure the high prestige of the Turkish language as a literary language. His poetic letter written in 1465 to Sayyid Hasan Ardasher, whom he saw as a father, was analyzed from the point of view of the expression of the Turkish spirit. The letter was studied in terms of poetic meter, artistic image tools, and the harmony of poetic content as well as it was determined that the great poet entered the field of struggle to ensure the high status of the Turkish language. “Muhokamat ul-lughatayn” was researched in terms of non-Persian features of the Turkish language, besides scientific and theoretical conclusions were drawn.

Key words: Turkish language, nation, Turkish mentality, poetic letter, poetic meter, language characteristics, analysis.

Jahon estetik tafakkurining buyuk namoyandasi hazrat Alisher Navoiy hayoti va ijodining asosiy konsepsiyasi, birinchidan, dunyoning eng boy tillaridan hisoblangan

“TURKIY XALOLAR FOLKLORINING OIYOSIY O‘RGANILISHI MASALALARI”

mavzusida xalqaro ilmiy-nazariy anjuman

turkiy tilning qadri nechog‘liq yuksak ekanini nazariy va amaliy jihatdan isbotlash, ikkinchidan, turkiy millatning sha‘ni va sharafini munosib darajada himoya qilish bo‘lgani ayon. Aslida, VII – VIII asrlarda ajdodlarimiz tomonidan turkiy-run yozuvida O‘rxun-Enasoy toshbitiklarining, XI asrda “Devonu lug‘otit-turk” singari til qomusi va “Qutadg‘u bilig” dostonining, XII asrda esa “Hibat ul-haqoyiq”dek nodir badiiyat durdonasining yaratilishi natijasida turkiy tilning lug‘at boyligi va ifoda imkoniyatlari nechog‘liq keng ekani namoyon etilgan edi. Biroq keyingi asrlarda tilimizning adabiy til sifatidagi nufuzi nisbatan pasaya bordi. Turkiy millatning buyuk mutafakkirlari ham jahonga mashhur asarlarini arabiy yoki forsiy tilda yozdi. Natijada hazrat Navoiy badiiy ijod maydoniga kirgan XV asr ikkinchi yarmida turkiy til nafis adabiyot tili bo‘la olmasligi, bu tilda “Xamsa” singari gigant asarlarni yozish imkoni yo‘qligi haqida baralla so‘zlana boshlagan edi. Tabiiyki, bunday vaziyatga chinakam millatparvar ijodkor befarq qaray olmaydi. Hazrat Alisher Navoiy bunday nomaqbul holatga dastlab Sayyid Hasan Ardasheriga masnaviy yo‘lida yozgan she‘riy maktubida qat‘iy munosabat bildirdi. Ma‘lumki, buyuk shoir “Holoti Sayyid Hasan Ardasher” asarida: “...farzand deb erdilarkim, o‘z havlim go‘shasida alar uchun bir muxtasar maskane alohida tartib qilib erdim, gohiki, mufrit riyozatlardind tab‘larig‘a kalole voqe‘ bo‘lsa erdi, xotirlari tashhizi uchun ul maskang‘a kelib, bir kun-ikki kun turub, yana xonaqohg‘a o‘z xilvatlarig‘a borurlar erdi” [Навоий А. 5:13], deb bu ulug‘ zot bilan ota-boladek qadrdon bo‘lganini aytadi. U vafot etganda, hazrat Navoiy sohibi aza bo‘lib, ta‘ziya qabul qilgan. Hatto Jo‘yi nav degan anhor suvi o‘tadigan keng va xushhavo yerda unga xilxona qurgan.

She‘riy maktubning alohida diqqat qaratish zarur bo‘lgan muhim jihatlari, birinchidan, ushbu masnaviy yozilgan 1465-yili navqiron Alisher yigirma to‘rt yoshda edi. Ikkinchidan, bu maktubda buyuk mutafakkir hayoti va ijodining asosiy konsepsiyasi – turkiy tilning adabiy til sifatidagi imkoniyati nechog‘liq yuksak ekanini isbotlash va millatning sha‘nu sharafini, oru nomusini himoya qilish ruhiyati quvvatli ifodalangan. Jumladan, masnaviyda buyuk shoir mana bunday yozadi:

Men ul menki, to turk bedodidur,

Bu til birla to nazm bunyodidur.

Falak ko‘rmadi men kibi nodire,

Nizomiy kibi nazm aro qodire. [Навоий А. 1: 697]

“Bedod” so‘zi lug‘atda “jabr, zulm, adolatsizlik” ma‘nolarini anglatadi. Demak, yuqoridagi baytda hazrat Navoiy o‘zi haqda yozib, turkiy millatining jabr ko‘rgan, zulmga uchragan, adolatsizlik iztiroblarini tortgan bir farzandi ekaniga urg‘u

“TURKIY XALOLAR FOLKLORINING OIYOSIY O‘RGANILISHI MASALALARI”

mavzusida xalqaro ilmiy-nazariy anjuman

bermoqda. “Men ul menki” degan ta’kid zamirida jabr ko‘rish darajasi boshqalardan ham ko‘ra unda yuz chandon og‘irroq bo‘lganini anglatadi. Chunki oddiy avom millatparvar bilan mutafakkir millatparvar qalbidagi dardning miqyosi, tabiiyki, bir xil bo‘lmaydi. Masnaviyning davomida buyuk shoir turkiy tilda qachondan beri nazm ijod qilinayotgan bo‘lsa, falak Nizomiy darajasida nazmga qodir bo‘lgan mendek nodir siymoni ko‘rmagan, deya faxriya bitgan. Holbuki, ushbu she’riy maktub yozilgan davrda hazrat Navoiyni Navoiy qilgan “Xamsa” hali yaratilmagan, “Xazoyin ul-maoniy” kulliyotiga tartib berilmagan, “Lison ut-tayr”, “Muhokamat ul-lug‘atayn”, “Mahbub ul-qulub” va hokazo eng mashhur asarlari dunyo yuzini ko‘rmagan edi. Hali endigina “Ilk devon” ko‘chirilib, muxlislar qo‘liga yetib borgan edi. Yuqoridagi faxriya shundan darak beradiki, o‘sha kezlariyoq hazrat Navoiy o‘z qalamining kuchini, turkiy so‘zning qudratini chuqur his qilgan va keng miqyosda e’tirof qozongan.

Uchinchidan, hazrat Navoiy “Farhod va Shirin” dostonida hayot va ijod mohiyatini mana bu tarzda ta’sirli ifodalaydi: *“Bo‘lurdin dahr bo‘stonida mavjud, Emasdur g‘ayri so‘z-u dard maqsud.* Bu o‘rinda “so‘z” – kuydirish, o‘rtash ma’nolarida. Demak, ulug‘ bobokalonimiz ta’biricha, insonning dahr bo‘stoniga kelishidan, tirikligidan murod – so‘z-u dard. Qallda ishq otashi, yurakda dard bo‘lmasa, yashamoqning mazmuni yo‘qoladi. Agar badiiy asar ana shu dardu so‘zdan mahrum qolsa, zarracha ham qimmatga ega bo‘lolmaydi. Mana bu baytda ana shu ijodiy-ruhiy holat bor murakkabligi bilan aks etgan:

Ne nazme der ersam meni dardnok –

Ki, har harfi bo‘lg‘ay aning durri pok. [Навоий А. 1: 697]

Buyuk shoir nazmda nimaiki yozsa, mohiyatan dard bilan yo‘g‘rilganini, uning har bir harfi pok bir dur ekanini alohida ta’kidlayapti. O‘sha kezlari hazrat Navoiyni qiynagan eng og‘ir dard tilining kamsitilayotgani, millat estetik tafakkuri takomilining asosi bo‘lgan milliy adabiyotning buyuk mutafakkir ideali darajasida yuksaklikka ko‘tarila olmayotgani edi. Buning uchun muayyan sharoit yetilmog‘i, nazm beshasining sheri maydonga kelmog‘i taqozo etilardi.

Yetar Tengridin oncha quvvat manga -

Ki, bo‘lmas bitiriga fursat manga. [Навоий А. 1: 697]

Buyuk shoir o‘ziga ana shunday quvvat ato etilganini teran his etgan. Bu quvvatni Tangridan yetgan deb hisoblashi uning e’tiqodi tuz, komil musulmon bo‘lganidan dalolat beradi. Bu quvvatning miqyosi shu darajadagi, ilohiy zavq bilan

“TURKIY XALOLAR FOLKLORINING QIYOSIY O‘RGANILISHI MASALALARI”

mavzusida xalqaro ilmiy-nazariy anjuman

quyilib kelgan so‘z javohirlarini bitib ulgura olmaydi, hatto bunga fursat ham topish mahol.

To‘rtinchidan, hazrat Navoiy she‘riy maktub uchun aruzning muta‘qorib bahrini – muta‘qoribi musammani mahzuf vaznini tanlagan. Taqtiyi quyidagicha:

fauvlun fauvlun fauvlun faal

V – – / V – – / V – – / V –

Ma‘lumki, Sharq she‘riyatining nodir namunalari hisoblangan Abulqosim Firdavsiyning mashhur “Shohnoma”si, Yusuf Xos Hojibning “Qutadg‘u bilig”i, jangnoma ruhidagi asarlar ana shu vaznda bitilgan. Buyuk mutafakkir ota va pir maqomida ko‘rgan Sayyid Hasan Ardasheriga atalgan nazmiy maktubni nima uchun aruzning boshqa sokin, lirik talqinga mos bahrida emas, jangnoma ruhidagi asarlarga monand muta‘qoribda yozdi, degan savol, tabiiyki, ko‘pchilikni o‘ylantiradi. Buning birinchi sababi, “...mutaqorib bahrining turkiy xalqlar she‘riy tizimi – barmoqning eng faol shakllaridan bo‘lgan o‘n bir bo‘g‘inli vazniga juda uyg‘un ekani” [Yusupova D. 10: 8] bo‘lsa, ikkinchi sababi o‘sha davrda hukm surgan turkiy tilga noto‘g‘ri munosabat bilan bog‘liq. Ulug‘ millatparvar keyinchalik “Muhokamat ul-lug‘atayn”da bitilgan mana bu fikrlarida buni quyidagicha ta‘sirli ifodalagan: “Bu ehtimolga xud yo‘l bersa bo‘lmaskim, turk ulusining xushtab‘lari majmui sort tili bila nazm aytqaylar va bilkull turk tili bila aytmag‘aylar, balki ko‘pi ayta olmag‘aylar va aytalar ham sort turk tili bila nazm aytqandek fasih turklar qoshida o‘quv va o‘tkara olmag‘aylar va o‘qusalar, har lafzlarig‘a yuz ayb topilg‘ay va har tarkiblarig‘a yuz e‘tiroz vorid bo‘lg‘ay” [Навоий А. 4: 525]. Buyuk shoirni yigirma to‘rt yoshidayoq ana shu savol qiynagan, ko‘zlaridan uyquni, qalbidan halovatni olgan: “**Bu ehtimolga xud yo‘l bersa bo‘lmaskim, turk ulusining xushtab‘lari majmui sort tili bila nazm aytqaylar va bilkull turk tili bila aytmag‘aylar**”. Holbuki, mazkur she‘riy maktub yozilgan davrda ayni shunday vaziyat hukmron edi. “Turk ulusining xushtab‘lari” aksar o‘z ona tillarida emas, forsiy tilda asarlar yozar, turkiy tilda fasohat va balog‘at bilan so‘z aytishni mumkin bo‘lmagan hol sifatida qarar edi. Ijodiy quvvati benihoya baland, qalbida millatparvarlik tuyg‘usi kuchli bo‘lgan hazrat Navoiyni ana shu hol chuqur iztirobga solgan. Shuning uchun ham u nazmiy maktubda forsiy she‘riyatning buyuk namoyandasi, “Shohnoma” asari bilan ma‘lum va mashhur bo‘lgan Abulqosim Firdavsiy nomini tilga olib, ijod musobaqasida uni mag‘lub eta olishini zamondoshlari ongi va qalbiga chaqmoqdek ta‘sir qiladigan so‘zlar bilan betakror talqin etadi:

Bu maydonda Firdavsiy ul gurd erur -

“TURKIY XALOLAR FOLKLORINING OIYOSIY O‘RGANILISHI MASALALARI”

mavzusida xalqaro ilmiy-nazariy anjuman

Ki, gar kelsa Rustam javobin berur.

Raqam qildi farxunda «Shahnoma»e -

Ki, sindi javobida har xomae.

Musallamdurur zohiran bu ishi -

Ki, ma’razg’a kelmaydurur har kishi. [Навоий А. 1: 697-698]

Buyuk bobokalonimiz talqinicha, she’riyat maydonida Firdavsiy gurd, ya’ni zabardast pahlavon. Shu darajadagi, hatto Rustami doston kelsa ham, yelkasini yerga tekkiza oladi. Mashhur “Shohnoma”ni yozganda, kimki unga javoban shunday asar bitmoq istagan bo’lsa, barchasining qalami sindi, ya’ni javob yozishga quvvati yetmadi. Zohiran, bu ish ungagina munosibday, boshqa hech kim ijodda bu darajaga erisha olmaydiganday ko’rinadi.

Dedi o’z tili birla ul koni ganj:

“Ki, si sol burdam ba «Shahnoma» ranj”. [Навоий А. 1: 698]

Bu o’rinda hazrat Navoiy ijodiy munozaraning, bahs madaniyatining yuksak namunasini ko’rsatadi. Firdavsiyning ham hurmatini joyiga qo’yib, uni so’z xazinasining koni, deya ta’riflaydi. U o’z tili bilan “Shohnoma”ni yozish uchun o’ttiz yil ranj chekkanini, mashaqqat tortganini aytgan, deya buning dalili sifatida buyuk shoir so’zlaridan iqtibos keltiradi.

Ani derga bo’lsa qachon rag’batim,
Erur oncha Haq lutfidin quvvatim -

Ki, har necha nutq o’lsa kohilsaroy,
Bitigaymen o’ttuz yilin o’tuz oy.

Agar xossa ma’no gar iyhom erur,

Aning kunda yuz bayti halvom erur. [Навоий А. 1: 698]

Ya’ni hazrat Alisher Navoiy mabodo Firdavsiy “Shohnoma”siga javob yozish istagi tug’ilsa, Haq taoloning lutfi tufayli ijodiy quvvatim shu darajadagi, nutq nechog’liq sustlik ko’rsatmasin, uning o’ttiz yilda yozganini o’ttiz oyda bita olaman, deya alohida ta’kidlaydi. Agar xossa ma’no yoki iyhom san’ati asosida yozish talab etilsa ham, uning (ya’ni Firdavsiyning) yuz baytini bitish men uchun xuddi halvo yeyish kabi oson, deb ijodiy salohiyati qanchalik baland ekanini bildiradi. O’ttiz oy – ikki yarim yil, demakdir. Bunday fikrni aytish va yuksak saviyada uddalash uchun

“TURKIY XALOLAR FOLKLORINING QIYOSIY O‘RGANILISHI MASALALARI”

mavzusida xalqaro ilmiy-nazariy anjuman

ijodkor nechog‘liq benazir iste‘dodga, naqadar hadsiz taxayyul olamiga va qanchalar ulkan ijodiy tafakkurga ega bo‘lishi kerakligini tasavvur eting.

Yigirma to‘rt yoshida turkiy tilning eng boy til ekanini isbotlash, millatning sharafini munosib himoya qilish singari ulug‘ maqsadni o‘z oldiga qo‘ygan va buning uchun kurash maydoniga tushganini e‘lon qilgan hazrat Navoiy bu boradagi faoliyatini izchil takomillashtirib bordi. “Muhokamat ul-lug‘atayn” asarida buyuk mutafakkir turk shoirlarining forsiy tilda ijod qilishga rag‘bat ko‘rsatishlarining sababini, birinchidan, ular turkiy tilning fasohati va balog‘atidan xabardor emasliklari, ikkinchidan, nazmiy an‘analar birqadar rivojlangani bois forsiyda ijod qilish nisbatan osonroq ekani bilan izohlaydi. Odamzodning tabiati, odatda, shunday: oson turganda o‘zini qiynashni istamaydi. Hazrat Navoiy turkiy tilning forsiyda uchramaydigan xususiyatlarini alohida ajratib ko‘rsatadi. Akademik Alibek Rustamiy fikricha, buyuk mutafakkir bunday xususiyatlardan to‘rttasini ilmiy jihatdan asoslagan:

1. Turkiyda umumiy tushunchalarni anglatuvchi so‘zlardan tashqari juz‘iy tushunchalarni bildiruvchi so‘zlarning ko‘pligi. “Navoiy forsiyda muodili bo‘lmagan yuzta fe‘lning ro‘yxatini beradi va turli sohalarga oid buyum, tabiiy hodisa, hayvon va parranda ismlarini keltiradi va ularning ba‘zilariga she‘riy misol keltirib, ma‘nolarini tushuntirib beradi. Undan tashqari, bunday turkiy so‘zlarning ayrimlari fors tilida ham qo‘llanishini aytib o‘tadi” [Рустамий А. 7: 30]. Hazrat Navoiy, jumladan, mashhur shoirlar may ta‘rifida mubolag‘a qilganlarini ta‘kidlar ekan, turkiydagi “sipqarmoq” lafziga to‘xtalib, mubolag‘ani bundan ham o‘tkazib bo‘lmasligini aytadi va mana bu baytni misol sifatida keltiradi:

Soqiyo, tut bodakim, bir lahza o‘zumdin boray,
Shart bukim, har necha tutsang labo-lab sipqaray.

Ushbu bayt hazrat Navoiyga shu darajada zavq beradiki, asosan ilmiy uslubga qat‘iy amal qilingan asarning shu o‘rnida hayajonini yashirib o‘tirmaydi: “Oyo! Bu “sipqaray” lafzi mazmunig‘a yetganda, forsiy she‘rda ne iloj qilg‘aylar? Va “tomshimoq”ki, g‘oyat zavqdin bot ichmas va lazzat topa-topa, oz-oz ichar. Bu g‘arib ma‘ni adosida turkchada bu matla’ bordurki, bayt:

Soqiy chu ichib, manga tutar qo‘sh:
Tomshiy-tomshiy ani qilay no‘sh”. [Навоий А. 4: 517].

2. Turkiyda shakldosh so‘zlarning ko‘pligi. “...bu tajnis, iyhom san‘atlari uchun zarurdir” [Рустамий А. 7: 30]. Hazrat Navoiy “ot” so‘zi asosidagi tuyuqni bunga misol qilib keltiradi: “Masalan: ot lafziki, bir ma‘nisi icmdur, yana bir ma‘nisi

“TURKIY XALOLAR FOLKLORINING OIYOSIY O‘RGANILISHI MASALALARI”

mavzusida xalqaro ilmiy-nazariy anjuman

markabdur va yana bir ma’nisi amrdurki, toshni yo o’qni ot, deb buyurg’aylar. Bu tajnisda mundoq deyilibdurkim, bayt:

Chun pariya hurdur oting, begim,
Sur’at ichra dev erur oting, begim,
Har xadangikim, ulus andin qochar,
Notavon jonim sari oting, begim.

Va bu ikki baytki, tajnisi tomdur, ham turk shuarosi xossasidurki, sortda yo’qtur va muni tuyug’ derlar” [Навоий А. 4: 520]. Asarda forsiyda uchramaydigan shakldosh so’zlarga bundan ham boshqa ko’p misollar berilgan. Masalan: “Va ko’k lafzin ham necha ma’ni bila iste’mol qilurlar. Biri ko’k – osmonni derlar. Yana ko’k ohangdur. Yana ko’k tegrada ko’klamakdur. Yana ko’k qadog’ni ham derlar. Yana ko’k sabza va o’langni dag’i derlar.

Bu nav’ alfoz hamki, uch ma’ni va to’rt ma’ni va ortug’roqkim, iroda qilsa bo’lg’ay, ko’p borki, forsiy alfozda andoq yo’qtur” [Навоий А. 4: 521].

3. Turkiyda forsiy tilda bo’lmagan, lekin nutq uchun zarur bo’lgan siyg’a (grammatik forma, fe’l shakllari – N.J.) va tarkiblarning mavjudligi. Hazrat Navoiy turkiy tilda inson harakati, holati bilan bog’liq nozik ma’nolarni ifodalashda ayni shunday siyg’alar qo’llanishiga aniq misollar keltiradi. Masalan, bir ishni kimdir bajarishiga gumon qilinganda, unga nisbat berish uchun *borg’udek, yorg’udek, kulgudek, bilgudek, aytgudek, qaytgudek, urg’udek, surg’udek* kabi so’zlar ishlatilishi aytiladi. Bu so’zlar Qashqadaryo va Surxondaryo shevalarida hozir ham faol qo’llanadi. Jumladan, *borg’udek* so’zi – boradigan shashti bor, *bilgudek* – imkon berilsa, aniq bilib oladi, degan ma’nolarni anglatadi. Buyuk mutafakkir “...ammo munda diqqat ko’ptur... va bu forsiyda bo’lmas”, [Навоий А. 4: 524], deya ta’kidlaydi. Yoki forsiy tilda uchramaydigan *bila ko’r, qilako’r, ketako’r* va *yetako’r* singari siyg’alardan mubolag’a iroda qilinishini aytadi.

4. Turkiyning tovush xususiyati qofiya uchun fors tilinikiga nisbatan qulayroq ekani. Hazrat Navoiy biror rang yo sifatni orttirib, mubolag’a bilan ifodalash imkoniyati turkiy tilda keng ekaniga alohida urg’u beradi. Bunga misol qilib, avvalgi harfga bir “p” yoki “mim” qo’shish orqali rang yoki sifatni orttirish mumkinligiga urg’u beradi. Masalan, *op-oq, qop-qora, qip-qizil, sap-sarig’, yup-yumaloq, yap-yassi, op-ochug’, chup-chuqur*, bu nav’ xili ham topilur; «mim» misoli: *ko’m-ko’k, yam-yashil, bo’m-bo’z*. Yoki ayrim so’zlarga “lom” bilan “vov”ni qo’shish orqali ham tovush jihatdan bir-biriga uyg’un so’zlar yasalishi ta’kidlanadi. Jumladan, *hirovul, qarovul, chingdovul, yankovul, so’zovul, patovul, kitpovul,*

“TURKIY XALOLAR FOLKLORINING OIYOSIY O‘RGANILISHI MASALALARI”

mavzusida xalqaro ilmiy-nazariy anjuman

yasovul, bakovul, shig‘ovul va daqavul so‘zlarini bunga dalil qiladi. Umuman, nazmiy asarda qofiya uchun qulay ekani turkiy tilning fasohati baland ekanini tasdiqlaydi.

Hech bir zamonda ahamiyatini yo‘qotmaydigan ushbu qarashlar buyuk mutafakkirning turkiy tilni kompleks o‘rganish va forsiy til bilan chog‘ishtirma tahlil etishda nainki ilmiy-ijodiy tafakkur asosida, balki qalb qo‘ri bilan ham yondashganidan dalolat beradi. Hazrat Navoiyning ta’kidlashicha, bunday daqiq misollar nihoyatda ko‘p, faqat “...bu kunga degincha hech kishi haqiqatig‘a mulohaza qilmag‘on jihatdin bu yashurun qolibdur” [Навоий А. 4: 525]. Asardagi tahliliy fikrlar yana shundan darak beradiki, hazrat Navoiyning millatparvarligi turkiy ruhiyatning teran ildizlaridan oziqlangan va yuksak ilmiy-nazariy salohiyatga asoslangan. Bu tuyg‘u sobit e’tiqod va yoniq muhabbat bilan uyg‘unlashib ketgan. Akademik Shuhrat Sirojiddinov fikricha, buyuk mutafakkir: “...tilimizning boy imkoniyatlarini ko‘rsatib bera olgan va arab hamda fors tillaridan kam bo‘lmagan go‘zal va qudratli til ekanligini isbotlab bergan” [Сирожиддинов Ш. 8: 3-4].

“Muhokamat ul-lug‘atayn”da hazrat Navoiy turkiy tilning dunyo tillari orasidagi o‘rni nechog‘liq baland ekani haqida mana bunday yozadi: “...uch nav‘ tildurkim, asl va mo‘tabardur va ul tillar iborot gavhari bilan qoyilining adosig‘a zavar va har qaysining furu‘i bag‘oyat ko‘ptur. Ammo turkiy va forsiy va hindiy asl tillarning mash‘aidurki, Nuh payg‘ambar salovatullohi alayhining uch o‘g‘lig‘akim, Yofas va Som va Homdur, yetishur” [Навоий А. 4: 514]. “Asl tillarning mansha‘i” – bu hazilakam ta’rif emas. “Mansha’ – bir narsaning chiqib kelgan o‘rni, kelib chiqish joyi, boshlanishi” [Навоий асарлари луғати 1972: 361], demakdir. Ma’lum bo‘ladiki, bizning tilimiz boshqa asl tillarning kelib chiqishiga asos, zamin bo‘lgan tillardan va biz dunyoning eng qadim millatlaridan ekanmiz. Ona tilimiz tarixini ana shu asosda ilmiy manbalarga tayangan holda yanada chuqurroq o‘rganish zaruratini kun tartibiga qo‘yadi bu ilmiy qarash.

Millat va milliylik masalasi hazrat Navoiy uchun konseptual ahamiyatga ega bo‘lgani ayon. Buyuk mutafakkir millatni har ikki ma’noda – etnik va e’tiqodiy birlik sifatida ham teran anglagan, asarlarida shunday talqin etgan. Turkiy millat vakili sifatida ona til ravnaqini ta’minlash nechog‘liq muhim ekanini boshqalardan ko‘ra chuqurroq his qilgan. Chunki “Navoiy e’tiqodicha, til millat tushunchasining birinchi unsuridir. Millat atalmish hodisaning asl mohiyatidir. Agar inson boshqa jonli maxluqotdan so‘z tufayli farqlansa, u mansub jamoalar, ya’ni millatlar bir-biridan, birinchi navbatda, bu so‘zlarning shaklu shamoyili, aytilish ohangi va shularga

“TURKIY XALOLAR FOLKLORINING OIYOSIY O‘RGANILISHI MASALALARI”

mavzusida xalqaro ilmiy-nazariy anjuman

muvofiq anglatgan ma’nolari bilan farqlanadilar. Milliylikni yo‘qotish o‘zlikni yo‘qotishdir” [Қосимов Б. 11: 104]. Shuning uchun ham hazrat Navoiy turkiy tilning so‘z boyligi va ifoda imkoniyati forsiydan ko‘ra bir necha barobarga katta ekanini “Muhokamat ul-lug‘atayn”da chog‘ishtirma tahlil asosida ilmiy-nazariy jihatdan dalillagan bo‘lsa, “Xamsa”, “Xazoyin ul-maoniy” kulliyoti, “Lison ut-tayr”, “Mahbub ul-qulub” va shu kabi o‘ttizga yaqin asarlari orqali amalda ham isbotladi. “Farhod va Shirin”da ulug‘ millatparvar buyuk salaflari bilan nazm saltanatini o‘zaro taqsimlaydi, qaysi bir qavm kimga tegishli ekaniga oydinlik kiritadi. Nizomiy Ganjaviy Ganja, Barda hamda Rumni olsa, Xusrav Dehlaviy til tig‘i bilan Hindistonni fath etsa, Abdurahmon Jomiy Ajam bilan Arabda shonu shavkat nog‘oralarini chaldirsas, turk qavmini “xud meningdir”, deya faxriya aytadi:

Agar bir qavm, gar yuz, yo‘qsa mingdur,
Muayyan turk ulusi xud meningdur.

Olibmen tahti farmoning‘a oson,
Cherik chekmay Xitodin to Xuroson.

Xuroson demakim, Sherozu Tabrez -
Ki, qilmishdur nayi kilkim shakarrez.

Ko‘ngul bermish so‘zumga turk jon ham,
Ne yolg‘uz turk, balkim turkmon ham.

Ne mulk ichraki bir farmon yibordim,
Aning zabtig‘a bir devon yibordim. [Навойй А. 2: 730].

Haqiqatan, buyuk Navoiy benazir asarlari bilan turkiy qavmni izzat taxtiga yuksaltirdi. O‘zi esa maoniy va fasohat mulkining sohibqironi sifatida qo‘shin tortmay turib, Xitodan (Sharqiy Turkistondan) Xurosongacha, undan Sheroz-u Tabrizgacha bo‘lgan asosan turkiylar yashagan hududlarni farmoniga bo‘ysundirdi. “Devonu lug‘otit-turk”da yozilganidek, turkiy tildagi “mon” qo‘shimchasi “emas” inkor ma’nosini anglatadi. Yuqoridagi she’riy iqtibosda keltirilgan “turkmon” qardosh turkmanlarni bildirmaydi. Turk deyilganda, turkmanlar ham nazarda tutilgan. Shunga ko‘ra, “turkmon” – turkiy bo‘lmagan xalqlar, demakdir. Ma’lum bo‘ladiki, o‘sha davridayoq hazrat Navoiyning so‘ziga – nainki turkiy millat, balki turkiy bo‘lmaganlar ham ko‘ngillarini-yu jonlarini bergan. Buyuk shoir lutf etganidek, qaysi

“TURKIY XALOLAR FOLKLORINING QIYOSIY O‘RGANILISHI MASALALARI”

mavzusida xalqaro ilmiy-nazariy anjuman

bir yurtni zabt etmoqchi bo‘lsa, nazmiy devonini yuborishining o‘ziyoq kifoya qilgan, ular so‘z lashkariga qalban va fikran taslim bo‘lgan.

Ta’kidlash kerakki, usmonli adabiyoti ham yuz yillar davomida turkiy she’riyat sohibqironi hazrat Navoiy ijodining ta’sirida rivojlangan. Turk olimi, professor Vohid Turkning yozishicha: “Alisher Navoiy hayotligida buyuk bir san’atkor bo‘lgani G’arb Turk ziyolilalari tomonidan anglab yetilgan va asrlar mobaynida uning asarlari o‘qilgan, she’rlariga naziralar yozilgan, asarlarining nusxalari ko‘paytirilgan, kulliyotlari tayyorlangan, ijod namunalari o‘qib tushunilishi uchun lug‘atlar tuzilgan, ba’zi asarlari Turkiya turkchasiga o‘girilgan... Undan ta’sirlangan usmonli turk shoirlari Navoiy tilida she’rlar yozgan. U bir san’atkor sifatida butun san’at majlislarining to‘rida bo‘lgan va uning san’atkor sifatidagi hurmatiga necha asrlar o‘tsa-da, qusur tegmagandir” [Turk V. 9: 168-169].

Buyuk shoir ijod bilan muttasil mashg‘ul bo‘lib, “Xamsa”ni yozar ekan, turk ulusining ruhiyati, bu elning manfaati, bir lahza bo‘lsin, uning yodidan chiqqan emas. Chinakam millatparvar sifatida u forsiylar bahramand bo‘lgan badiiyat durdonalaridan turkiy millat mosivo bo‘lishini istamaydi. “Layli va Majnun” dostonida bu boradagi niyatlarini mana bu tarzda badiiy talqin etadi:

Chun forsi erdi nukta shavqi,
Ozroq edi anda turk zavqi,

Ul til bila nazm bo‘ldi malfuz -
Kim, forsi anglar o‘ldi mahzuz.

Men turkcha boshlabon rivoyat,
Qildim bu fasonani hikoyat -

Kim, shuhrati chun jahong‘a to‘lg‘ay,
Turk eliga dog‘i bahra bo‘lg‘ay.

Nevchunki bukun jahonda atrok.
Ko‘ptur xushtab‘u sofidrok. [Навоий А. 2: 271].

So‘z shavqi forscha, turk zavqi ozroq bo‘lgan, nazm faqat u tilda bitilib, forsiylar bahra olib turgan bir paytda buyuk bobokalonimiz Layli va Majnun rivoyatini turkcha boshlaydi, ona tilida hikoyat qiladi. Bundan maqsad mazkur qissaning shuhratini jahonga yoyish, undan xushtab‘ va sofidrok turk elini bahramand

“TURKIY XALOLAR FOLKLORINING OIYOSIY O'RGANILISHI MASALALARI”

mavzusida xalqaro ilmiy-nazariy anjuman

etish. Bu soʻzlar zamirida buyuk shoirning ona xalqiga cheksiz muhabbati, uning uchun har qanday zahmatu mehnatga tayyor ekani anglashiladi.

Hazrat Navoiy turkiy millatning yagona adabiy tili boʻlishi, bu tildagi adabiyot yuksalishi uchun xizmat qilishni hayotiy aʼmoli deb bildi. Butun ijodiy quvvatini ana shu maqsad yoʻliga safarbar etdi. Eng muhimi, bunga erisha oldi. “Lison ut-tayr” dostonida ulugʻ shoir bu haqda mana bunday yozadi:

Turk nazmida chu men tortib alam,

Ayladim ul mamlakatni yakqalam. [Навоий А. 3: 281].

Haqiqatan, buyuk mutafakkir turkiy millatni yagona til va adabiyot bayrogʻi atrofida yakqalam qildi – birlashtirdi. Hukmdor doʻsti, temuriyzoda Sulton Husayn Boyqaro taʼbiri bilan aytganda: “Turkiy tilning oʻlgan jasadigʻa Masih anfosi bila ruh kiyurdi”. Qariyb yuz ming baytli benazir adabiy-ilmiy merosi bilan turkiy tilning dunyo tillari orasida mumtoz oʻrin egallashini amalda ham isbotladi.

Xulosa: bugungi kunda turkiy xalqlarning oʻrta bir tilini yaratish zarurati haqida soʻzlanyapti. Bizningcha, agar shunday tilga ehtiyoj sezilsa, bu, shubhasiz, Alisher Navoiy tili boʻlishi kerak. Chunki buyuk Navoiy oʻsha murakkab va ziddiyatli zamonda turkiy tilning xalqaro miqyosdagi eʼtirofini taʼmin etdi. Teran falsafiy-irfoniy mazmun va betakror badiiy shakl sintezining mumtoz namunalari boʻlgan asarlari bilan turkiy adabiyotni jahon estetik tafakkurining choʻqqisiga olib chiqdi. Bu asarlar bugungi kunda ham barhayot turkiy ruhiyat ifodasi orqali bashariyatni xalqimizga xos kengfeʼllikka, oʻzaro dushmanlikni bartaraf etishga, tinchlik-ofiyat va taraqqiyot yoʻlida birlashishga, kamol kasb etishga daʼvat etib kelayotir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Алишер Навоий. Фаройиб ус-сиғар. /Тўла асарлар тўплами. Ўн жилдлик. Биринчи жилд. – Тошкент: Фафур Фулом номидаги НМИУ, 2011.
2. Алишер Навоий. Лайли ва Мажнун. /Тўла асарлар тўплами. Ўн жилдлик. Еттинчи жилд. – Тошкент: Фафур Фулом номидаги НМИУ, 2011.
3. Алишер Навоий. Лисон ут-тайр. /Тўла асарлар тўплами. Ўн жилдлик. Тўққизинчи жилд. – Тошкент: Фафур Фулом номидаги НМИУ, 2011.
4. Алишер Навоий. Муҳокамат ул-луғатайн. /Тўла асарлар тўплами. Ўн жилдлик. Ўнинчи жилд. – Тошкент: Фафур Фулом номидаги НМИУ, 2011.
5. Алишер Навоий. Ҳолоти Саййид Ҳасан Ардашер. /Тўла асарлар тўплами. Ўн жилдлик. Ўнинчи жилд. – Тошкент: Фафур Фулом номидаги НМИУ, 2011.
6. Навоий асарлари луғати. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1972.
7. Рустамий, Алийбег. Ҳазрати Навоий махзани. – Тошкент: Zilol buloq, 2022.
8. Сирожиддинов, Шуҳрат. Амир Алишер. Ҳаёти ва фаолияти. – Тошкент: Адабиёт, 2023.
9. Türk, Vahit. Türkiye’de Türk Kimliği ve Ali Şir Nevâî. /“Алишер Навоий ва Шарк Ренессанси” II Халқаро симпозиуми. – Тошкент: Ilm-Ziyo-Zakovat, 2023.

“TURKIY XALQLAR FOLKLORINING OIYOSIY O'RGANILISHI MASALALARI”

mavzusida xalqaro ilmiy-nazariy anjuman

10. Yusupova, Dilnavoz. Aruz va mumtoz poetikaga kirish. Darslik. -Toshkent.: Tamaddun, 2022.
11. Қосимов, Бегали. Навоий асарларида миллат ва миллийлик масалаларининг қўйилиши. /Уйғонган миллат маърифати. – Тошкент: Маънавият, 2011.
12. Хусайн Бойқаро. Рисола (Нашрга тайёрловчилар: Алибек Рустам, Каримбек Ҳасан). – Тошкент: Шарқ, 1991.